

עוד על הקיצור: ה'

בספרי עמודים, כתיבה והעתקה, בסוף פרק שנים עשר, עמ' 611-632, הוספתי נספח: על הקיצור ה'. דנתי שם בגלגולים השונים שמצאנו לצורת הכתיבה של שם שמים, עד לצורה השכיחה כיום: ה'. א

מאז נדפס הספר חלפו כעשר שנים, ולמרות שהספר אזל זה מזמן, איני יודע אם יודפס ספר זה במהדורה שנייה בזמן הקרוב. נצטברו אצלי הוספות שונות לספר, ואני מקווה לפרסמן בע"ה באחד ה'עמודים' הבאים. ברם הואיל ובספר זה הקדשתי פרק שלם, הוא פרק שמיני, לדיון בראשי תיבות וקיצורים, חשבתי כי ראוי להוסיף בספר זה את הנספח שלפנינו, הואיל והוא קשור לאותו פרק.¹ אמנם היה מן הראוי שאוסיפנו בצמוד לאותו פרק, אבל מסיבות שונות הוא קנה את מקומו כאן.

אחת השאלות שדנתי בהן באותו נספח היתה ממתי התחיל להופיע הקיצור ה'. כתבתי כי נראה לי שהוא החל להופיע באופן ניכר עם הדפוס, ומצאנוהו בכמות מעטה עוד קודם לכן. כשלוש שנים לאחר צאת הספר, פרסם ידידי פרופ' שמעון שרביט מאמר מקיף בנושא זה,² ובסופו כתב שנודע לו ממני כי עסקתי בעניין,³ אלא שמאמרו כבר נשלח לדפוס. מכל מקום, ממנו וממני תסתיים שמעתתא, ועדיין יש עוד מה להוסיף וברצות ה' אחזור עוד לכך. כאן ברצוני לגעת רק בפרט אחד והוא צורת הקיצור: ה'.

שרביט השתמש בתקליטור "מאגרים" של האקדמיה ללשון עברית, ירושלים, תשס"א, ולאור זאת כתב (עמ' 608-609) כי הקיצור ה' נמצא בחיבורי האמוראים 8 פעמים, ובפיוטים מהמאות התשיעית ואילך הוא נמצא 100 פעמים. מאז שכתב זאת חלפו למעלה מעשר שנים, ועל פי "מאגרים" הנמצא כיום במרשתת, הקיצור ה' נמצא עד שנת 1500 כמאתיים פעמים במקורות שונים, ולא דווקא בפיוטים. אכן, שם הויה בצורות שונות של

1 באותו פרק הבאתי מעט דוגמאות לשיבושים שנגרמו עקב ראשי תיבות. אציין בזה לשיבוש שנגרם בגלל הקיצור ה'. ר' רחמים נסים יצחק פאלאג'י בספרו נפש היפה, ח"ג, שאלוניקי, דף ס ע"ב, מערכת ה, אות א, כתב שאביו ר"ח פאלאג'י טעה בהבנת קטע הכתוב בזוהר חדש (רות דף כו ע"א): "ה' רמז למדת הרחמים". אביו חשב כי הכוונה כאן לאות ה, ונתקשה בזה הואיל והאות ה היא כידוע רמז למדת הדין. אבל השיב הבן כי הכוונה בזוהר היא לשם הויה, והוא אכן מדת הרחמים.

2 'מסורת כתיבתם והגייתם של שמות האל במרוצת הדורות', לשוננו, ע (תשס"ח), עמ' 599-614.

3 שרביט העיר לנכון, שגם ממני נעלם מאמרו 'מסורות כתיב וכתיבה בספרות התנאים', בלשנות עברית, 33-34-35 (תשנ"ב), עמ' 114-122, שם כבר דן בנושא זה.

יודיים" נמצא פי עשרות מונים, ולכאורה די בכך כדי להוכיח שהקיצור ה' כמעט ולא היה בשימוש. למרות זאת, חשבתי לעצמי שגם 200 פעמים הוא מספר שאינו מתיישב על דעתי, ועל כן פניתי לבדוק את הדבר. והנה בדיקה של הממצאים מגלה, שיש לברר היטב מה טיבם של הנתונים הללו, לפני שנסיק מהם מסקנות. אתן דוגמאות מסוגים שונים כדי שהדברים יהיו ברורים.

א. דיוק במקורות

מצויין ב"מאגרים" כי בתלמוד ירושלמי כתב יד ליידין נמצא ה' שלוש פעמים: ירושלמי יומא ה, א; נדרים ו, ט; שקלים ב, ה. כתב היד מתוארך לשנת 1289, והרי לנו עדות לקיצור ה' בתקופה קדומה. אבל המעיין במקומות הללו יראה כי זו תוספת בגליון, שנעשתה ככל הנראה בזמן ההכנה של כתב היד לדפוס,⁴ ואם כן אין מכאן ראיה.⁵ מעניין כי מצויין שם שבירושלמי יומא רפ"ד, ובסנהדרין ז, ו, נמצא הקיצור: לה', אלא ששם הקפידו ודייקו להודיע שנמצא כן בגליון.

נאמר ב"מאגרים" כי בפיוט לשביעי של פסח שחרית 'ויושע אל אמונה אימה' נמצא פעמיים הקיצור ה'. מצויין שם (עמ' 451-452) כי כך נמצא במחזור לפסח מהד' פרנקל. בדיקה במחזור מלמדת כי כתוב שם: "המקור הנוסף המצויין הוא מחזור נירנברג כתב יד, וגם שם נמצא: " (עם עיטור מצד שמאל, שטכנית איני יכול להעתיקו כאן).

ב. ספרי דפוס

יש לשים לב כי אמנם הפייטנים ושאר החכמים שכתביהם נמצאים ב"מאגרים" פעלו לפני המצאת הדפוס, אבל על המעיין לדעת שחלק מכתיבתם שהובא ב"מאגרים" הוא על פי ספרי דפוס, ולא על פי כתבי יד. גם כאשר המקור הוא כתב יד, יש לבדוק מתי נכתב אותו כתב יד.

כך לדוגמה נכתב שם שהקיצור ה' נמצא בספר הרזים, מהד' מרגליות, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 109. על פי חילופי הנוסח שכתב מרגליות עולה, שקיצור זה נמצא רק בשני מקורות, ושניהם הם ספרי דפוס. בשאר המקורות נמצאים יודיים.⁶

דוגמה נוספת. מצויין שם שהקיצור ה' נמצא שבע פעמים בדברי הפייטן זבדיה, מראשוני הפייטנים בדרום איטליה שפעל מאה התשיעית.⁷ כל המקומות הם בחתימות הברכות של קרובה של מוסף שבת. כגון: "ברוך אתה ה' מגן אברהם", ועוד שש חתימות של שאר הברכות. המעיין במקור שציין המהדיר (עמ' 49), יראה כי המקור הוא 'סדר חיבור ברכות'

4 יש ויכוח בין החוקרים על זהות המגיה, ראה עמודים, הגהות ומגיהים, עמ' 238, הערה 95, אבל מוסכם ככל הנראה שהיה זה בעת ההכנה לדפוס. קצת ראיה לכך היא העובדה שבירושלמי דפוס ויניציאה מודפס תמיד הקיצור ה' במקום יודיים הנמצאים בכתב יד ליידין.

5 אמנם יש לדעת כי ב"מאגרים" צויינו מקורות אחרים בנוסף לכתב יד ליידין, כגון קטע מכריכה, או קטע גניזה וכדומה, ולא בדקתים. אבל דומה שהתמונה לא תשתנה.

6 ב"מאגרים" נמצאת רשימה גדולה של קטעי גניזה, ולא בדקתים.

7 פיוטיו נאספו ונרפסו עם הערות בירי יונה דוד, שירי זבדיה, ירושלים, תשל"ב. אני מתייחס בדיון בפנים רק למקור זה, ולא ראיתי את קטע הגניזה שצויין ב"מאגרים" כמקור. מכל מקום, לפי דברי המהדיר קטע גניזה זה מכיל רק שני טורים שאינם נוגעים לדיוגנו.

כתב יד. כתב יד זה (טורין 51) נכתב ככל הנראה באיטליה במאה השלוש עשרה. אלא שעל המעיין לדעת שכתב יד זה נשרף, ובידינו נותרה העתקה שנעשתה ממנו בידי ש"ז שכטר. העתקתו של שכטר מאוד מדויקת כפי שמוכיחה צורת הכתיב המלא של מלים מסויימות.⁸ למרות זאת סבורני כי ביחס לשם שמים שכטר לא דייק בהעתקתו. זאת משום שקשה להעתיק יודיים, ומן הסתם גם זמנו של שכטר היה יקר לו, ולכן היה סביר בעיני שיעדיף לקצר ולכתוב: ה'. ואכן נוכחתי לראות כי צדקתי בהשערה זו. ידוע כי שכטר העתיק את רובו של כתב היד, אבל חלק ממנו נעתק בידי אחר. והנה בהעתקה זו נכתב: יי, וסימן v מעליהם.⁹ ללמדך, כי אכן שכטר, למרות דייקנותו הרבה, שינה את צורת הכתיבה של שם ה'.

או לדוגמה מצויין שם לחיבוריו של ר' שמואל הנגיד, בן תהלים ובן קהלת, שנמצא בהם: ה'. אחד המקורות לכך הוא דיואן ר' שמואל הנגיד, מהד' ששון, אוקספורד, תרצ"ד, עמ' פג: "ה' את הניסותם". אלא שהעתקת כתב היד היחיד שעמד לפני המהדיר, נסתיימה בשנת שול"ח (1584), כפי שכתב המהדיר בהקדמתו, סעיף ז, עמ' 32. אם כן לפנינו קיצור שנכתב לאחר הדפוס. נפנה לשירי ר' שמואל הנגיד, מהדורת דב ירדן, ירושלים, תשכ"ו, המצויינת אף היא במקורות. בעמ' 94 נכתב: "א-דני את הניסותם". מהדורת ירדן מושתתת על הרבה כתבי יד, אבל בשינויי נסח, עמ' 353, לא נרשם כאן מאומה, ואין הפנייה אף לנוסח אצל ששון. כן צויין למהד' ששון, עמ' קיב: "אמר ה", אבל במהד' ירדן, עמ' 3, הנוסח: "אמר יי", וגם כאן לא נאמר מאומה בשינויי נסח.¹⁰ נעמוד על עוד מקור אחד שצויין שם בשירי הנגיד, מהד' ששון, עמ' קא: "וכתב אל מר רב יחזקיהו ראש הגולה יאריך ה' שאריתו". והנה דברים אלו אינם דברי הנגיד כל עיקר, אלא זו כתובת מקדימה לשירו, שנכתבה בידי בנו ר' יהוסף בעת שסידר את הספר. ועל כך כתב ששון:¹¹ "ובלי ספק כי ר' יהוסף כתב את הכתובות במקור בערבית, ונתרגמו לעברית על ידי אחד המעתיקים הקדמונים". אם כן על המעיין לדעת שאין לייחס את הדברים לנגיד, אלא שפרט זה לא נאמר. אמנם ביחס לקיצור ה', לכאורה עדיין יש ראייה שכך נכתב בזמן

8 ראה: A. I. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia, 1930. הספר כולו עוסק בחיבור סדר ברכות, והמחבר האריך במבואו ועמד על עניינים שונים הקשורים בו. הפיוט המדובר נמצא שם בעמ' 99.

9 כן לדוגמה בעמ' 257 בכתב היד, ועוד מקומות. מפתיע לראות כי J. Mann, 'Geniza Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA*, 2 (1925), p. 335, n. 134, שעמדה לפניו רק העתקת שכטר, העתיק את החתימה עם הסימן: יי. כן נהג גם במקומות אחרים כשהעתיק מכתב יד זה. ויש לתמוה הכיצד ראה לשנות את העתקתו של שכטר. האם הדבר מלמד שנודע לו בצורה כל שהיא כי שכטר עצמו שינה מהמקור? אין לי תשובה לכך. יש להוסיף כי מדברי המהדיר י' דוד, מחקבל הרושם כאילו מאן הביא מקור שני, נוסף על סדר חיבור ברכות, ולא היא, אלא מדובר באותו מקור.

10 בשירי הנגיד שנדפסו מחדש במהד' Saenz-Badillos, Angel, קורדובה, 1988, שצויינה במאגריס, המקום הראשון הוא בעמ' *122, והנוסח שם כמו אצל ירדן. המקום השני הוא בעמ' *2, ושם נכתב שם אדנות, כמו במקום הראשון, בשונה מירדן.

11 בהקדמתו עמ' 35.

קדמון. אלא שכבר אמרנו שכתב היד שלפנינו נכתב לאחר הדפוס, ולפיכך אין לדעת אם המעתיק העתיק כפי שהיה לפניו, או שהמעתיק כתב לפי השגור בימיו.¹²

דומה בעיני שנוכחנו לראות על יסוד מה שכתבתי, שהנתונים ב"מאגרים" צריכים בדיקה מעמיקה טרם שמסתמכים עליהם, ויבואו אחרים וישלימו את המלאכה. לכן, מסקנות פרופ' שרביט על הקיצור ה' על יסוד המצאי ב"מאגרים", צריכות עוד לפנים.¹³ נעבור עתה למקורות אחרים הקשורים לשאלה זו.

בספר חסידים, מהד' ויסטינצקי, פרנקפורט על נהר מיין, תרפ"ד, סי' תשלה נאמר:¹⁴

אם אדם כתוב בכתביו ה' להיותר מן¹⁵ דהקב"ה יכול למחק שהרי אמרו (שבועות לה ע"ב), בה' ב' נמחק, לה' ל' נמחק, אבל אלהינו נו אינו נמחק שכבר קדשו השם.

הרי לנו לכאורה כי כתיבת ה' היתה נהוגה כבר באותה העת. אלא שאין לומר כן מהטעם הבא. הרי ההמחבר מתיר למחוק את האות ה' משום שהיא קידומת לשם שמים, וא"כ בהכרח שמדובר כאן שהאות ה' לא נכתבה לבדה, אלא היא חלק ממלה. מסתבר שהכוונה היא שאדם כתב: השם, ואזי מותר לו למחוק את האות ה'. לפי דברינו עלינו להניח שהמלה 'שם' נתפסה על ידי בעל ספר חסידים כמלה קדושה המקבילה לשם שמים ולכן אין למוחקה.¹⁶ ואכן הראיתי בספרי הנ"ל, עמ' 622-632, כי המלה: השם, נחשבה כמלה קדושה משום שהיא מחליפה את שם ה' המפורש, ורק מאוחר יותר עברו עליה כמה גלגולים והיא ירדה קצת מקדושתה. נמצא כי מקור זה אינו ראיה לענייננו.

12 כך לדוגמה, ירדן עצמו תרגם בעמ' 134: "יארך האל".

13 כאן המקום להפנות את המעיין לחיבורם של ק' סיראט-מ' בית אריה, אוצר כתבי יד עבריים מימי הביניים בציוני תאריך עד שנת ה' ש, ירושלים-פאריס, תשל"ב, חלק התיאורים. הקיצור ה' נמצא שם בכמה וכמה קולופונים של מעתיקים כגון: עמ' 1, 8, 21, 30, ועוד. אבל יש לדעת כי במקור נכתב שם הויה עם יודיים ובצורות שונות, כפי שמתברר מעיון בכתבי היד עצמם. בהקדמה עמ' יב-יד, בה מתוארת במפורט עבודת הרישום והתיאור של כל כתב יד, לא נאמר מאומה על שינוי משמעותי זה, והקורא אינו מודע לכך. יש לציין כי בדברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים, תשכ"ט, תיאר מ' בית אריה את מפעל הפליאוגרפיה וציין כי צורת כתיבת שם ה' נכללת בתיאור כתבי היד, ובעמ' 447 כתב כי "פרט זה בודאי ישמש אחד מהקריטריונים החשובים ביותר".

14 בספר חסידים, מהד' ר"ר מרגליות, סי' תתקלה, נמצא: "אם אדם כותב בכתב י"י להיות רמו להקב"ה יכול למחוק שהרי אמרו כ' דכ"י נמחק ל' דל"י נמחק אבל אלהינו נ"ו אינו נמחק שכבר קירשו השם". ח' סולוביצ'יק בנספח למאמרו *Pietists and Kibbitzers, J.Q.R* 96.1 (2006), pp. 60-64 פרסם קטעים מכתבי יד, ובסעיף 4, מספר 6, נמצא: "אם אדם כותב ה' בכתביו להיות רמו דהקב"ה, יכול למחוק, שהרי אמרו כ"י נמחק, ל"י ל' נמחק, אבל נו אינו נמחק שכבר קירשו השם". תודה לר"י סטל על הפנייה זו. הוא מסר לי כי הוא עתיד לפרסם מאמר מיוחד בדבר קדושתה של המלה 'השם', אצל חכמי אשכנז הקדמונים.

15 המהדיר כתב שצ"ל: להיות רמו להקב"ה. על כך ראה הערה קודמת.

16 קצת ראיה יש להביא מהעובדה שבמהד' מרגליות, וכן בקטע שפרסם סולוביצ'יק, נכתב יי במקום ה'.

לפנינו עתה מקור נוסף. במועד קטן יח ע"ב נאמר:¹⁷

כי הא דרבא שמעיה לההוא גברא דבעי רחמי ואמר, תזדמן לי פלניתא. אמר ליה, לא תיבעי רחמי הכי. אי חזיא לך, לא אזלא מינך. ואי לא, כפרת בה.

ענייננו בקטע זה הוא בסופו בלבד, ונביא על כך את דברי רש"י הנדפס: "כפרת בה", באמנה, דקאמר דלא מסייע צלותא כלום, הואיל ולא מזמנה ליה, כלומר, השתא צלינא עלה ולא אסתייעא מילתא". נראה שדברי רש"י "באמנה" משמעם שהוא כופר באמונתו בה, מעין מה שנאמר בברכות כד ע"ב: "המשמיע קולו בתפילתו הרי זה מקטני אמנה", וכתב רש"י: "כאילו אין הקב"ה שומע תפילת לחש ומגביה הרבה".

אבל בכתבי יד הנוסח הוא:¹⁸ כפרת בה, וכן הוא בעין יעקב דפוס ראשון. גם רש"י בעין יעקב דפוס ראשון הוא בנוסח אחר, ודבריו הם בהתאם לנוסח זה:¹⁹ "אי לא כפרת בה], ואם אינה בת מזלך ותשאנה לסוף כפרת בה, תתנחם עליה. ל"א אי לא כפרת ביה נמצאת אתה כופר בבוראך לומר שאין בידו לזמן לך אשה שאתה רוצה לישאנה אע"פ שאינה בת מזלך".

ללשון הראשון הנוסח הוא: כפרת בה, ופירושו תתנחם על כך שנשאת אותה לאשה. הנוסח השני הוא: כפרת ביה, ופירושו תכפור בו, תכפור בבורא. לפי שני הנוסחים הללו, הנוסח: בה, אינו קיים, ונמצא שהקיצור הזה אינו קיים בזמנו של רש"י. ואם תשאל אם כן מניין נלקח הנוסח הנמצא ברש"י הנדפס. נראה לי שהוא נלקח מפירוש הערוך, או מפירוש ר' גרשום מאור הגולה, שפירושם הוא כפירוש רש"י הנדפס.²⁰ ועתה צא וראה כי בפירוש הערוך הנוסח הוא: כפרת בה, וקאהוט הגיה שצ"ל: כפרת בה, כי נמשך אחר

17 העתקתי על פי דפוס וילנא, וכן הוא גם בדפוס ויניציאה, ר"פ, וכן גם ביחס לרש"י.

18 כך בכתב יד מינכן, וטיקן 108, הספריה הבריטית, הרלי 5508, ובדפוס שונצינו, רע"ה. בכתב יד וטיקן 134 יש כאן השמטה והעניין חסר. כך גם בשיטה על מועד קטן לתלמידו של ר' יחיאל מפאריס (בתוך: אוצר ראשונים על מועד קטן, מהד' מכון הרי פישל, ירושלים, תשל"ח), ושם נמצאים שני הנוסחים (בנוסח השני כתוב: כפרת ביק. כלומר, הנוסח הוא: ביה, והכוונה היא: בְּיָהּ (ולא: בִּיה). שאלת הניקוד תלויה אם מדובר בארמית או בעברית, ויש פנים לכאן ולכאן), וכיון שיש כאן שם קדוש החליף מי שהחליף את האות ה באות ק מפאת קדושת השם, וזו שאלה בפני עצמה ממתי החלו לנהוג כן. ראה לעיל פרק תשיעי, עמ' 392, והערה 365); וכן בפירוש ר' גרשום מאור הגולה (בתוך: קובץ ראשונים על מועד קטן, ירושלים, תשכ"ו), וכן בספר חסידים מהד' ר"ר מרגליות, סי' שפג.

19 ובדומה לכך נמצא גם בקטע הנמצא בכתב יד לוס אנג'לס, אוניברסיטת קליפורניה ספריית המחקר 594\170. בפירוש רש"י למו"ק, מהד' קופפר, ירושלים, תשכ"א, הנוסח כמו ברש"י עין יעקב, אלא שיש שם הבדל, וכך כתוב: "ואם אינה... לישנא אחרינא כפרת בה' נמצאת אתה כופר בבוראך" וכו' וכמו אצלנו. אבל עיון בכתב היד שעמד לפני קופפר מלמד שכתוב בו: "לישנא אחרינא כפרת בה" (ללא גרש). כדי שיהיה ללשון זו מובן על פי המשך הפירוש, היה על קופפר להגיה כמו ברש"י בעין יעקב: ביה, אלא שקופפר נמשך אחר גירסת הדפוס, והעתיק: בה'. אמנם בעיקרו של דבר אין הבדל בפירוש הלישנא אחרינא בין דברי קופפר לדברינו, וההבדל כאמור הוא רק בנוסח.

20 ערוך השלם, מהד' קאהוט, ערך כפר, עמ' שג.

הנדפס, ולא היא אלא הנוסח הנכון הוא: כפרת בה, והערוך הסביר כי הכוונה 'באמונה',²¹ ואכן מתאים לכך לשון נקיבה.

מכל מקום היו אחרונים שסברו שהקיצור ה' הוא קדום ופירשו בהתאם לכך,²² ואביא אחד מהם. בסוכה נג ע"א וע"ב נאמר:

בשעה שכרה דוד שיתין קפא תהומא ובעא למשטפא עלמא, אמר דוד, מי איכא דידע אי שרי למכתב שם אחספא ונשדיה בתהומא ומנח, ליכא דקאמר ליה מידי. אמר דוד, כל דידע למימר ואינו אומר, יחנק בגרונו. נשא אחיתופל קל וחומר בעצמו, ומה לעשות שלום בין איש לאשתו, אמרה תורה שמי שנכתב בקדושה ימחה על המים, לעשות שלום לכל העולם כולו על אחת כמה וכמה. אמר ליה, שרי. כתב שם אחספא, ושדי לתהומא, ונחית תהומא שיתסר אלפי גרמידי.

אביא חלק מדברי מהרש"א בחידושי אגדות שם:

ובזה יתיישב שאמרו בפרקי אבות (ו, ג) הלומד מחברו כו' או אפילו אות א' [שכן מצינו בדוד מלך ישראל שלא למד מאחיתופל אלא שני דברים בלבד וקראו רבו אלופו ומיודעו],²³ ומייתי לה מאחיתופל דהיינו אות א' שהוא אות השם הה' ממנו, כמ"ש כי ביי"ה ה' צור עולמים (ישעיהו כו, ד) שברא עוה"ז בה' (מנחות כט ע"ב), והשם גופיה הוא אות כמ"ש אות הוא בצבאות שלו.²⁴

לאמור, על יסוד האמור בפרקי אבות ניתן להבין כי המשנה סבורה שדוד למד מאחיתופל אות אחת. אלא שאין אנו יודעים מתי ובאיזה הקשר למד דוד אות אחת מאחיתופל. לכן מהרש"א הסביר שלימוד זה היה בסיפור שלפנינו, שבו דוד כתב על החרס רק אות אחת, שהיא האות ה' משמו של הבורא. זאת משום שחז"ל אמרו שבאותיות י"ה נבראו שני העולמות, והעולם הזה נברא באות ה'. אמנם מהרש"א הדגיש כי "הה' ממנו", כלומר שהאות היא רק חלק משם השם, אבל בסוף דבריו משמע שניתן לראותה גם כשם בפני עצמו.²⁵

אביא מקור נוסף. בספר ציוני, קרימונה, שי"ט, ראש פרשת שמות, דף לה ע"ב:

21 ואפשר שיש להגיה כך גם ברש"י הנדפס, במקום הנוסח שלפנינו: באמנה. אלא שגם בפירוש ר' גרשום הנוסח: באמנה.

22 א' האפפער, 'פירוש על אני והו הושיעה נא', הצופה מארץ הגר, ד (תרע"ה), עמ' 142-146, הציע כי היה כתוב במשנה: אני וה' (קיצור של שם הויה) הושיעה נא, ואח"כ נשתבש ונוצר: אני והו. ברור שהוא מניח כי הקיצור ה', הוא קדום.

23 השלמתי זאת כדי שדברי מהרש"א יהיו ברורים יותר.

24 ילקוט שמעוני, שיר השירים, רמז תקצ"ב. ועי' חגיגה טז ע"א.

25 יש להסמיך לכאן את דבריו של ר' ישראל ליפשיץ שנכתבו בפירושו תפארת ישראל, על משנת אבות פ"ג מ"ו: ואגודתו על ארץ יסדה, ששם כתב: "נמצא שה מספר קדוש שבו נאגר הכל, ואפילו כתיבת שם הקדוש, אין כותב י' או ו', אבל מסתפקין לכתוב ה', והיינו דאמרינן בהבראם, בה' בראם" (מנחות כט ע"ב).

ותרא אותו כי טוב הוא ותצפנהו (שמות ב, ב), סוד כמוס ומופלא כי משה רבינו עה"כ²⁶ נכרא בצלם דמות אשה" אך" מן הנכון שתמלא הבית אורה שנאמר וירא אלהים את האור כי טוב הוא²⁷ (בראשית א, ד).

דרש זה הובא בילקוט ראובני לר' ראובן כץ, ווילהרמרשדארף, תמ"א, דף פא ע"א, אלא ששם נדפס: בצלם דמות אשה, ללא גרשיים על המלה אשה. היו כאלה שהשתמשו בילקוט ראובני, והסבירו באופנים שונים את 'בצלם דמות אשה'.²⁸ ברם, ר' מנחם מנדל כשר,²⁹ יצא נגד הכתוב בילקוט ראובני, וטען שמחבר הילקוט העתיק בטעות את המלה אשה ללא גרשיים, והטעה בזה את הלומדים. לדעת ר"מ כשר: "ברור שהמלה אש"ה כאן הכוונה אש ה',³⁰ כלשון הפסוק במדבר יא, א אש ה'. ומלכים ב' א, יב, ובספר ציוני פ' ואתחנן: 'דמות אש' מבהקת". אין כאן המקום לדון בעצם הרעיון שכתב הציוני, ואנו דנים רק באפשרות של הקיצור ה'. ר' מנחם ציוני מחבר הספר פעל בשנים ק-קע.³¹ לפי הנחתנו שהקיצור ה' הוא מאוחר, וכדי להתאים את דברי הרב כשר עם הנחה זו, צריך לומר שר"מ ציוני כתב: אש יי, או משהו הדומה לכך.³² מעתיק שפעל סמוך לתקופת הדפוס, או המדפיס עצמו, כתב את שם

26 הגרשיים בדפוס זה נמצאים כאן בסוף המלה וכן בהמשך וכמו שכתבתי, אבל יש והם נמצאים מעל המלה קרוב לסופה, ואין בכך אחידות. כציוני מהדורה שנייה, שם, ש"כ, דף לג ע"ד, נדפס סימן הסוגריים מעל האות ש כמעט בינה לבין האות ה. בשתי המלים האחרות הוא נדפס מעל אמצע המלה. גם בדפוס זה אין אחידות במיקום של הגרשיים, ובמלים אחרות הם נמצאים במקומות שונים.

27 המלה 'הוא' אינה נמצאת בפסוק.

28 ראה ש"ע ווזנר, 'דרשה קבלית על לידת משה בדמות אשה', קבלה, 12 (2004), עמ' 321-326. ווזנר הביא כמה הסברים, וסיים כי עדיין צריך עיון בכוונת הציוני. ווזנר מצא הערה שכתב ג' שלום בגליון הציוני שלו, שהכוונה היא: אש"ה=אור שבעת הימים, והוא דן בהסבר זה שכתב שלום. יש להעיר כי בספר בית ישראל, לר' אלטר שפירא, טשרנוביץ, תרפ"ח, דף ו ע"א, נמצאים דברי הציוני כמדרש פליאה, ומובא שם אותו פענוח של ראשי תיבות עם הסבר בשם ר' דוד מזאבליטוב. הסברים נוספים, שלא הובאו על ידי ווזנר, נמצאים בספר מהר"ם סופר לר' משה סופר (ואינו בעל חתם סופר), טארנא, תרפ"ח, דף נו ע"א; ר' יהודה גיז, נחל יאודה על שמות, ירושלים, תרע"ה, דף כב ע"א (שם הביא בשם כמה מחכמי ירושלים את האפשרויות הללו: אור שכינה היה, אור שבעת הימים, אור ה', וכן הביא פירושים אחרים); ר' יהודה מודרן, פרי העץ, מונקאטש, תרמ"ה, דף קד ע"ג וע"ד; ר' שלום הכהן וויס, מדרש פליאה-כתונת תשב"ץ, ניו יורק, תשל"א, עמ' טז-יח (גם הוא כתב בין השאר שהכוונה היא: אור שבעת הימים), ועוד.

29 תורה שלמה, שמות, כרך ח, מלואים, אות יא, עמ' רמו. אגב, הרב כשר לא דייק בציון שנות ההדפסה של ספר ציוני. יש לדעת שדפוס ראשון היה בשנת שי"ט, והשני בשנת ש"ך. לעצם העניין הנדון כאן אין לכך משמעות.

30 יש לשים לב כי הרב כשר נזהר בלשונו ואינו אומר שלפנינו יש ראשי תיבות. הצדק עמו, הואיל ולא מצאנו ראשי תיבות כאשר המלה השנייה היא בת אות אחת.

31 על ר' מנחם ציוני ראה, ר' ישראל פלס, 'רבנו מנחם ציון ("הציוני")', מוריה קכה-קכו (תשמ"ב), עמ' ט-טו.

32 על הצורות השונות של כתיבת שם ה' בתקופות קדומות, הרחבנו את הדבור בנספח הנזכר בראשית דברינו.

הויה בצורה המקובלת בזמנו: ה', ואות זו נסמכה למלה אש, וכך נתקבל: אשה". ואכן בדפוס ראשון של ציוני נמצא לרוב את הקיצור ה' במקום שם הויה, ולעתים רחוקות יותר נמצא הקיצור: הש"י.

אלא שעדיין דברי הרב כשר מוקשים, שהרי יש לשאול מה הסיבה שיש גרשיים על האות ה. לכאורה היה צריך להיות על האות ה רק גרש אחד כפי שנמצא בשאר המקומות בספר שנדפס בהם שם ה'. על כך יש להשיב, שהמעייין בספר יראה כי אפשר שהמדפיס השתמש לעתים בסימן גרשיים במקום גרש, וההבחנה ביניהם קשה, ולכן אפשר שגם כאן כוונתו היתה רק לגרש אחד.

נבדוק עתה כתבי יד של ספר ציוני. בכתבי היד שצילומיהם נמצאים במכון לתצלומים של כתבי יד עבריים בבית הספרים בירושלים,³³ המצב דומה. לאמור, בכולם יש גרשיים על המלה אשה.³⁴ השערתו של הרב כשר תלויה אפוא בהנחה, שבמאה ה"ט או ה"ט"ז הקיצור ה' היה נפוץ.³⁵

לעצם העניין יש לציין כי המעיין בספר הנדפס ובכתבי היד ימצא שיש בהם גרשיים בכמות ניכרת. ברור שחלק מהם בא לציין ראשי תיבות, אבל חלק מהם נמצא גם על מלים רגילות. מתברר כי אחד מהשימושים של גרשיים הוא מעין הדגשה.³⁶

- 33 על פי הקטלוג של הספרייה כתבי היד הם מהמאות ט"ו, ט"ז. אפרט כאן את כתבי היד רק לפי מספר הסרט שבירושלים: f5274, f31272, f20985, f17391, f40432, f5864, f1146.
- 34 אגב אעיר כי גם בדפוסים המאוחרים של ציוני, שמרו המדפיסים על סימני גרשיים על המלים השונות, וכפי שנדפסו בדפוס ראשון ושני.
- 35 בכתב היד f1146, שם ה' נכתב כך: י"י, אבל אין בכך כדי לסחור את הנחתו של הרב כשר, משום שניתן לטעון כי המעתיק שפעל לפניו כבר כתב: ה', כפי שאכן נמצא לדוגמה בכ"י f5274.
- 36 אתן מעט דוגמאות, ולשם נוחיות אציין לפי דפוס ראשון. דף ו ע"ד: "כי כל ספירה נקראת אל"ף על שם א' ראשונה כמו שדרשו בפסוק הוא עשנו ולא אנחנו (תהלים ק, ג) נכת' באלף ונקרא בוי"ו". ו רע"א: "עד באה הבי"ת, וכיון שירדה מעל הכתר נודעזעו שמונים אלף רבוא מרגליות הקבועות בכת"ר". שם: "ובהכנסה (האות ב) לבין ק"ר [בדפוס שני אין כאן גרשיים] אז היא קב"ר... ואז היא שב"ת". ח רע"א: "כפי מאמר בעלי העבודה ז"ל הם שלשה בינ"ה תפארת מלכו"ת". שם: "שהנבראים הראשונים נבראו מאי"ן ושאר הנבראים מיש אשר חומר הראשון הנקרא בלשון יון היול"י ונקרא בלשון הקודש תוהו". ויש עוד דוגמאות רבות. בדרך כלל סימן הגרשיים קשור לשמות (של בני אדם, או של מונחים מסויימים, או של מלים משפות זרות), וכדוחק ניתן לומר שזו שיטתו לאורך כל הספר. אבל בפשטות אלו הן מלים מודגשות, שלעתים המחבר דן בהן בהמשך דבריו.